

Rozdział / Розділ / Chapter

IX

Geneza demokratycznych przemian Ukrainy
Витоки демократичного транзиту України
The origins of democratic transition of Ukraine

Yulia Kuzmenko (Юлія Кузьменко)*
Nizhyn Gogol State University, Ukraine

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest demokratycznym przemianom w Ukrainie, które miały miejsce od końca lat 80 do początku lat 90. XX wieku i były związane z reformami M. Gorbachowa. Przekazanie demokratycznej inicjatywy w ręce prywatne, a także zarejestrowanie ogólnokrajowej i demokratycznej opozycji sprawiło, iż stała się ona główną konkurencją Komunistycznej Partii Ukrainy w walce o władzę na początku lat 90. Proces ten został poddany analizie w niniejszym artykule. Autor stoi na stanowisku, że nieudana próba zamachu stanu spowodowała zrozumienie u nomenklatury Ukraińskiej Partii Radzieckiej potrzebę ogłoszenia niepodległości Ukrainy. Oddalenie od Centrum Unii, a także użycie haseł narodowego-demokratycznych i zawarcie kompromisu z umiarkowanymi członkami partii pozwoliło pragmatycznie myślącej nomenklaturze utrzymać pozycję władzy w systemie politycznym Ukrainy w czasach postsowieckich. Brak zmian w elicie politycznej, słabość opozycji, utrzymanie nieformalnych instytucji i praktyk w życiu politycznym oraz próżnia wartości w społeczeństwie nie tylko nie pozwoliły demokratycznemu kierunkowi na uzyskanie przyczółka na Ukrainie, ale i wprowadziły konserwatywny model do demokracji. **Słowa kluczowe:** Przemiany demokratyczne; Elita polityczna; Nazewnictwo; Transformacja; Demokryzacja.

Анотація: Стаття присвячена розгортанню демократичного транзиту в Україні, який припав на кінець 1980 – початок 1990-х рр. і пов'язаний з реформами М. Горбачова. У ній проаналізовано процес переходу демократичної ініціативи до рук громадськості та оформлення національно-демократичної опозиції, яка стала головним конкурентом Комуністичної партії України у боротьбі за владу на початку 90-х рр. XX ст. Автор стверджує, що провал спроби державного перевороту вирішальним чином вплинув на усвідомлення українською партійно-радянською номенклатурою необхідності проголошення незалежності України. Дистанціювання від союзного Центру, використання гасел національно-демократичного руху та досягнення

* Corresponding author: kuzmenko_yulia@ukr.net

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

компромісу з його поміркованою частиною дозволило прагматично налаштованій номенклатурі зберегти владні позиції в політичній системі України пострадянської доби. Відсутність зміни політичної еліти, слабкість опозиції, збереження неформальних інституцій та практик у політичному житті, та ціннісний вакуум у суспільстві не дозволили демократичним тенденціям надійно закріпитися в Україні та обумовили консервативну модель транзиту до демократії.

Ключові слова: Демократичний транзит; Політична еліта; Номенклатура; Трансформації; Демократизація.

Summary: The article is devoted to the deployment of democratic transition in Ukraine, which took place at the end of 1980's and the beginning of 1990's and were associated with the reforms of M. Gorbachov. The transition of democratic initiative to the public hands and registration of national-democratic opposition, which has become a major competitor of the Communists Party of Ukraine in the struggle for power in the early 1990s. This process has been analyzed in the article. The author claims that the failure of the coup attempt ultimately made the Ukrainian Soviet Party nomenclature understand the need to proclaim the independence of Ukraine. Being distant from the Union Centre, using the slogans of the national democratic movement and reaching compromise with its moderate members let the pragmatic nomenclature keep hold on power in the political system of post-Soviet Ukraine. The immobility of the political elite, the weakness of the opposition, maintaining informal institutions and practices in the political life and the vacuum of values in society did not allow democratic direction gain a foothold in Ukraine and led conservative model transit to democracy. **Key words:** Democratic transition; Political elite; Nomenclature; Transformations; Democratization.

Вступ. Держава та суспільство в умовах транзиту до демократії становлять особливий інтерес як для політологів, соціологів, так і для істориків, оскільки трансформації, які в періоди стабільного розвитку зазвичай тривають десятиліттями, відбуваються надзвичайно швидко і дають дослідникам матеріал для наукового аналізу. Кінець ХХ ст. став часом становлення / відродження демократії у країнах пострадянського простору. Однак, темпи реалізації та траєкторія транзиту у різних державах має суттєві відмінності, які обумовлені специфічними обставинами політичного життя. Так, у той час, як значна кількість країн колишнього соцтабору вже завершила цей транзит, Україна продовжує відноситися до транзитивних, як і більшість суспільств

пострадянського простору. Як зазначає українська дослідниця трансформаційних процесів в Україні Антоніна Колодій, якщо для Польщі демократичний перехід – це загалом уже факт історії, який відносно непогано вписується у випрацювані транзитологією концепції та схеми, то в Україні, де демократична трансформація проходила мляво й непослідовно, ще й досі не досягнуто того рівня політичної консолідації, коли можна було б з певністю сказати, закінчився в ній перехід чи ні і який саме режим утвердився в країні¹.

Пропонована стаття є спробою реконструкції початкового етапу процесу переходу України від тоталітаризму до демократії наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. та детального розгляду ролі різних політичних еліт у ньому. *Метою дослідження* є аналіз чинників, які гальмували демократичний транзит України від самого його початку та подекуди продовжують йому перешкоджати й в умовах сьогодення.

Методологічною основою дослідження є комплекс базових наукових принципів історизму, об'єктивності та системності, які реалізувалися шляхом застосування загальнонаукових (аналізу, синтезу, дедукції та індукції), конкретних та спеціальних методів історичної науки, а також наукового інструментарію інших галузей гуманітарного знання, зокрема, політології та соціології. З метою реалізації поставленої дослідницької мети були використані наступні конкретні методи історичної науки: історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний, просопографічний.

Історіографія проблеми та методологічні підходи до вивчення демократичного транзиту. Поняття «демократичний транзит» та «транзитологія» вперше були вжиті у статті відомого американського

¹ А. Колодій, *Траекторія демократичного переходу в Україні* / Розд. 2 з кн.: *Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти*, 2010, 23-38.

політолога Д.Растоу «Transits to Democracy – Toward a Dynamic Model». На межі XX-XXI ст. у рамках політичних наук почав формуватися окремий напрямок, який вивчає перехід від авторитаризму до демократії – транзитологія (від лат. *transitus* перехід та грец. *logos* – вчення). Її формування як окремої самостійної наукової дисципліни (предмет, методологія) триває й по нині. Сьогодні поняття «демократичного транзиту» витісняє поширену ще в 1970-80-х рр. XX ст. дефініцію «перехід до демократії». На відміну від «переходу до демократії» поняття «демократичний транзит» містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними та можуть не відповідати цілі руху². Політичним транзитом в сучасній політології називається процес трансформації тоталітарної або авторитарної політичної системи країни у демократичну. Факторами, які забезпечують швидкий та успішний демократичний транзит є історико-культурні традиції, докорінні структурні соціально-економічні та політичні перетворення, готовність та вмотивованість еліт до трансформацій тощо.

Дослідженню політичного транзиту присвячено багато праць зарубіжних авторів, таких як С. Гантінгтон, Д. Растоу, Ф. Шміттер, Г. Алмонд, С. Верба, Й. Шумпетер, А. Ю.Мельвіль, Л. Бальцеревич, А. Пшеворський тощо. Також значний внесок у вивчення політичного транзиту внесли вітчизняні дослідники Д. Гаджиєва, А. Колодій, В. Ладані, О. Долженков, Н. Кадук, О. Скрипнюк та ін.

З іншого боку, група дослідників перехідних періодів у розвитку держав стверджує, що термін «транзит» є невдалим з точки зору повноти відображення політичних процесів, оскільки він містить

² О. В. Бабкіна, *Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства*, „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова” 2015, 17, 4.

конотацію «кінцевого пункту призначення», тоді як демократизація – це неперервний процес, який ніколи не закінчується. Тому перевага надається терміну «трансформація», якому начебто не властива подібна телеологічність³. Однак термін «трансформація» може водночас означати як перетворення, перехід від авторитаризму до демократії, так і навпаки (як, наприклад, це відбулося в Росії, у якій спроби побудувати демократію у наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. були зведені нанівець відновленням авторитаризму, прикритого «фасадною демократією» – це так званий авторитарний реверс). Таким чином, на сьогодні теоретико-концептуальні проблеми транзитології та передусім її термінологічного апарату для позначення процесів переходу держав від авторитаризму до демократії є відкритими та потребують подальших розробок.

Незважаючи на подібність процесів, які відбувалися в країнах соціалістичного табору наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., характер, темп та спрямованість трансформацій після виходу цих держав зі складу або з-під контролю СРСР були доволі різними. Так, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та Словенія одними з перших країн колишнього соцтабору стали державами з консолідованими демократичними політичними режимами. У них була реалізована ліберальна модель демократизації для якої характерними є такі риси як домінування політичних прав і свобод, демократичність політичного устрою, швидке формування біполярної партійної системи, домінування принципу «стримувань і противаг», відсутність офіційної ідеології тощо. Україна, Росія, Білорусь, Албанія, Сербія, Грузія продемонстрували транзит до демократії за іншою – консервативною моделлю, якій притаманним є домінування держави як ініціатора

³ А. Колодій, Траекторія...

і провідника демократичних трансформацій, «дефектні» режими з формально демократичними інституціями, які прикривають авторитарну сутність реального державного управління⁴. Безумовно, обрана модель переходу до демократії обумовила уповільненість процесів транзиту, а подекуди й зовсім імітацію перетворень.

У сучасній західній науковій думці утвердилося переконання, що громадянське суспільство та його інститути є невід'ємною умовою для розвитку демократії. Вона активно розвивається в тих державах, де на законодавчому рівні обумовлено право громадян формувати громадські об'єднання, вступати в асоціації в ім'я досягнення суспільних цілей та виявлення своїх позицій та інтересів⁵ ⁶. Однак процеси демократизації, які відбувалися в СРСР та на радянському просторі наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст., не вкладаються у рамки цієї формули і, навіть, є прикладом протилежного процесу. Невеликий «ковток» демократії, що був ініційований «згори», спричинив політизацію широких прошарків суспільства та підготував ґрунт для початку формування громадянського суспільства. Історію демократичного транзиту України варто розпочинати з часів перебудови в СРСР, адже її початки пов'язані з горбачовськими реформами, які були заплановані як «революція згори». Відповідно, західні концепції, які спираються на думку про те, що громадянське суспільство детермінує демократію, не в повній мірі відповідають реаліям Радянського Союзу 1985-1991 рр.

⁴ О. Радченко, *Демократичний транзит як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування*, Науковий вісник „Демократичне врядування”, 2009, 3, 65-72.

⁵ Л. Даймонд. *Глобальна перспектива*. Електронний ресурс: www.old.russ.ru/politics/meta/20000821_diamond.html (режим доступу 15.05.2017).

⁶ Г.И. Вайнштейн, *Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций//Политические институты на рубеже тысячелетий*, Дубна 2001, 166.

Виклад матеріалу. Очоловану В.Щербицьким Українську РСР, на початковому етапі перебудови традиційно називають «заповідником застою» через повільність, точніше майже повну відсутність демократичних трансформацій. Катастрофа на Чорнобильській АЕС стала каталізатором зростання громадської активності. Розгубленість, справжній шок і справедливе обурення людей були викликані повним замовчуванням Чорнобильської катастрофи у перші, найдраматичніші дні кінця квітня – початку травня 1986 р. і неправдивою, дозованою, безжальною щодо власного народу (дез)інформацією у наступні місяці⁷. Чорнобильська катастрофа стала подією, що вивела українську громадськість зі стану летаргії.

Друга фаза суспільно-політичних перетворень – 1987-1988 рр. проходила під гаслом «Більше демократії» та характеризувалася розширенням гласності й політизацією суспільства. На нашу думку, кінець 1986 – початку 1987 р. став початком демократичного транзиту України. У грудні 1986 р. СРСР, керуючись зовнішньополітичними інтересами, відмовився від кримінального переслідування інакодумців⁸. До того ж, сам Генсек країни фактично «дав команду» суспільству не боятися висловлювати те, що раніше вважалося кривою. Поступове просування до свободи слова у обговоренні суспільних і політичних проблем, зняття інформаційних блоkad з деяких питань минулого та максимальна «прозорість» діяльності органів державної влади – все це передбачалося політикою «гласності», що була проголошена Генсеком. Ці обставини стимулювали громадськість до більш активного вираження свого невдоволення. Радянське суспільство

⁷ Ю.І. Шаповал, *В.В. Щербицький: особа політика серед обставин часу*, Український історичний журнал, 2003, 1, 126.

⁸ А.Шубин *Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР*, М.: Вече 2005, 121.

все сміливіше обговорювало певні політичні проблеми у неформальній атмосфері. Це явище отримало назву «кухонної демократії».

Під час «ходіння в народ» Генсек, намагаючись підкреслити свою демократичність і непримиренність по відношенню до застійних явищ, фактично закликав народ: «Ви піднатисніть знизу, а ми допоможемо зверху». Реакція демократично орієнтованої частини громадськості не змусила довго себе чекати: її головним проявом став вихід на політичну арену цілого спектру неформальних організацій. Варто зазначити, на цьому етапі змінюється значення самого поняття «неформали». Політизація суспільства призводила до зміни у характері діяльності неформалів: якщо раніше вони в основному носили культурно-просвітницький характер («Товариство Лева», «Український культурологічний клуб»), то тепер вони витісняються політичними ідеями або тісно переплітаються з ними у міцний вузол. Яскравим прикладом політизації неформальних організацій у вказаний період є Українська гельсінська спілка, яка 7 липня 1988 р. оприлюднила «Декларацію принципів УГС». У ній говорилося, що УГС бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом⁹.

Перші демонстрації та мітинги теж відбулися на цьому етапі, зокрема 26 квітня 1988 р. у Києві відбулася екологічна демонстрація з нагоди другої річниці Чорнобильської катастрофи, а 13 червня цього ж року у Львові відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений становищу української мови. Другий етап перебудови завершився знаменною подією: 28 листопада 1988 р. київськими літераторами було

⁹ А. Русначенко, *Українська Гельсінська спілка. Декларація принципів Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років*, К.: Вид-во ім. О. Теліги 1998, 634-640.

прийнято рішення про створення групи сприяння перебудові. Згодом вона трансформується у Народний рух України¹⁰.

Суспільно-політичні трансформації спрямовані на демократизацію у 1989-1991 рр. набули революційного характеру. Контроль над подіями почав вислизати з рук номенклатури, а стратегічна ініціатива все частіше переходила до рук національно-демократичних сил.

На початку 1989 р. В.Щербицький так охарактеризував діяльність неформальних об'єднань та ставлення до них апарату ЦК: «Ці групи ... поки що розрізнені, але вони вельми галасливі, особливо в Києві, Львові, Одесі, та і в деяких інших містах. Вони небагаточисельні, але вони намагаються зв'язатися, проникнути в трудові колективи, активно встановлюють зв'язки, контакти з іншими республіками, зокрема з республіками Прибалтики і Закавказзі, шукають собі однодумців... Серед ось цих осіб, про яких я говорю, активно почала поводитися частина тих, що відбули покарання і помилуваних закоренілих націоналістів. Ми їх знаємо по прізвищам, вони прагнуть також сформувати свої опозиційні до партії політичні сили ... Таким чином, використовуючи всі методи політичної, ідеологічної дії, ми маємо намір не допустити створення на Україні будь-якої, я вже не говорю про масову, політичної організації з неприйнятною для нас програмою»¹¹.

Важливою подією періоду стає остаточне організаційне оформлення народної опозиції, в авангарді якої постав Народний рух України за перебудову. Політична практика НРУ сприяла включенню до «революційного процесу» широких суспільних мас.

¹⁰ С. Кульчицький, *Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні*. Політика і час. 2001, 8, 18.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.2, спр.1002, 15-17.

У 1989 р. партійно-радянська номенклатура УРСР вперше опинилася перед необхідністю боротьби за владу на умовах альтернативності, а відповідно – змагальності. Нові умови проведення виборів, передвиборча кампанія та діяльність новоутворених органів, зокрема першого з'їзду народних депутатів, спричинили стрімку активізацію громадськості та підвищений інтерес до політичних процесів. Один із активних громадських діячів України згадував про цей період так: «Це були в повному розумінні приголомшливі події. Їх можна порівняти хіба що з потужним виверженням вулкана, яке заглушило всі інші події та відлунням прокотилося по всьому світу. В цей час для нас не було важливіше новин, чим повідомлення із залу засідань з'їзду народних депутатів. Ми уважно стежили за тим, що відбувається, прагнучи не пропустити жодної важливої передачі по радіо і телебаченню... Скрізь – в місцях відпочинку, в чергах, транспорті, на вулицях – можна було побачити людей з радіоприймачами, налаштованими на Москву»¹². Водночас з посиленням інтересу громадськості до політичного життя країни, економічна ситуація ставала дедалі гіршою, відповідно, у тодішньому суспільстві сформувалася думка, що в таких умовах «цікавіше читати, ніж жити».

Зростання невдоволення громадськості, що було викликане погіршенням економічної сфери життя республіки, а також постійними витоками інформації про «тіньовий» бік життя номенклатури у поєднанні із офіційним оформленням можливості висловлювати своє невдоволення, критикувати владу спричинило поширення відкритої форми протесту (страйки, мітинги, демонстрації, голодування, пікети тощо). Ініціаторами цих заходів найчастіше були лідери та члени неформальних об'єднань, яких у період проведення передвиборчої

¹² П.Т. Бахтырь, *Затейники и жертвы перестройки*, Х.: Каравелла 2006, 50.

кампанії в УРСР вже існувало біля 60 тис. За цей час вони провели 1200 мітингів та зборів, якими було охоплено 13 млн. чоловік¹³.

Літо 1989 р. позначилося новим сплеском активності громадськості – Україною прокотилася хвиля шахтарських страйків. У липні на підтримку шахтарів Кузбасу почали страйкувати шахти Донбасу. Страйк розпочався з Макіївки, потім охопив усю Донецьку, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Львівську, Волинську області. У найбільш напружені дні страйку у республіці не працювали 179 зі 252 шахт, страйкували 463 тис. «підземних робітників». За оцінками самого першого секретаря ЦК КПУ ці страйки завдали не лише економічних збитків (більше ніж 200 млн. крб.), але й серйозного політичного удару, оскільки «партія опинилася під вогнем критики. Головним чином унаслідок відставання багатьох партійних комітетів і організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві»¹⁴.

У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Руху, наслідком якого стало об'єднання двох опозиційних Компартії України течій – демократів (Руху) і дисидентів-правозахисників (УГС). Рух обрав стратегічно правильну позицію – він став на захист інтересів тих представників громадськості, які певним чином були ображені на партійно-державні органи УРСР і тепер шукали справедливості у альтернативної сили, яка щойно сформувалася. Таким чином, узявши на себе роль адвоката громадськості, НРУ завойовував все більше симпатій серед широких мас населення республіки у той час, як Компартія з кожним днем втрачала свій авторитет.

Поряд з організованими мітингами чи демонстраціями (наприклад, «Українська хвиля», присвячена возз'єднанню українських народних

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2938, 26.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп.2, спр.1005, арк. 4-8.

республік) у деяких містах Української РСР відбулися стихійні народні акції протесту, які виникали на ґрунті масового невдоволення діяльністю місцевих партійних та радянських органів влади, а також через поширення інформації про зловживання та злочини, привілеї та пільги партійної номенклатури у той час, як кожний пересічний громадянин УРСР відчував на собі усі негаразди економічної кризи в країні.

Таким чином, впровадження принципу альтернативності під час виборчих кампаній дало можливість неформалам перейти від протестів до безпосередньої боротьби за владу. У ході передвиборчої кампанії, що передувала першим альтернативним виборам народних депутатів СРСР (березень 1989 р.), в УРСР фактично сформувалася «квазідвопартійна» система: з одного боку Компартія України на чолі з номенклатурою, а з іншого – демократичний табір, як головна опозиційна сила. Це був перехідний етап на шляху України до формування багатопартійної системи.

Перемога Компартії на виборах до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів у політичних умовах 1990 р. виявилася доволі ефемерною, оскільки, членство в КПРС вже перестало забезпечувати ідейну єдність комуністів у Верховній Раді. Окрім того, не зважаючи на всі зусилля, депутатами місцевих Рад так і не стала значна частина працівників номенклатури ЦК, обкомів, секретарів міськкомів і райкомів. І, зрештою, опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у західних областях УРСР. Результати виборів дали сигнал партійній номенклатурі, що необхідно шукати альтернативні шляхи збереження влади. Одним із таких шляхів стала катапультація партійної номенклатури у керівні крісла радянських та господарських структур. Слід зауважити, що саме це дозволило

«кращим вихованцям» номенклатурної системи, які вчасно позбавилися застарілих ідеологічних догм, стати біля керма України.

Водночас з демократизацією суспільно-політичного життя відбувався демонтаж радянської економічної системи та становлення ринкових відносин. Напередодні проголошення незалежності України вищі ешелони номенклатури зберігали під контролем економічні процеси, у той же час сферу ідеології та культури віддали опозиції фактично «без бою». З огляду на кращу підготовленість номенклатури до впровадження ринкових відносин, порівняно з рештою населення, реалізація реформи з роздержавлення та приватизації в цілому відповідала її інтересам. Але західний зразок ринкових відносин був не вигідним для господарської номенклатури, оскільки передбачав вільну конкуренцію та рівні можливості, тоді як вона прагнула збереження монопольного становища своїх підприємств і збереження пільгового державного кредитування, безкоштовних дотацій та гарантій від банкрутства. Директорський корпус хотів отримувати прибуток, як за капіталізму, але не відповідати власним капіталом за збитки та комерційний ризик, як за соціалізму. Як наслідок, почав складатися т.зв. номенклатурний капіталізм¹⁵.

Полярність ступенів доступу до матеріальних благ та «підсуконна» політика з питань приватизації суперечили постульованим ідеям егалітарності суспільства та зумовлювали розрив між номенклатурною верхівкою та партійними низами. Ліквідація номенклатурних привілеїв, під тиском останньої, не завдала сильного удару по матеріальних статках партійно-радянської верхівки, адже вже задовго до цього номенклатура готувалася до нової економічної реальності – ринкових

¹⁵ О. Долженков, Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях. *Людина і політика*, 2002, 1, 3-8.

відносин. «Уповноважений бізнес», представлений спершу діячами комсомольських Центрів науково-технічної творчості молоді, а потім директорським корпусом промислових та сільськогосподарських підприємств, звісно, не виконав головного свого завдання – не зберіг гроші партії в цілісності, але напередодні розпаду СРСР «уповноваженим», які завдяки партії накопичили значні капітали, це було вже не вигідно. О.Гаман-Голутвіна вдало порівнює номенклатуру кінця радянського періоду з «виїденим яйцем» під оболонкою якого склалися різні угруповання, яким вже було явно тісно у материнській номенклатурній оболонці¹⁶. Вони чекали свого часу для конверсії накопичених ресурсів у реальну владу чи економічний капітал. «Номенклатурний капіталізм» забезпечив конвергенцію політичного статусу номенклатури в економічний капітал та дозволив компенсувати значній частині номенклатури втрату політичної влади, а згодом, завдяки цьому ж капіталу повернути собі свій владний статус.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною державою, а також прийняла рішення про департизацію державних органів, установ і організацій, армії та правоохоронних органів. За ці рішення свої голоси віддали не лише члени Народної ради, але й представники комуністичної більшості. Цей факт переконливо свідчить на користь тези про те, що станом на серпень 1991 р. інтереси національно-демократичних кіл та правлячої в УРСР номенклатури співпали: обидві політичні сили, звісно, з різних причин віднині вважали перебування УРСР у складі Союзної держави неприпустимим і невигідним. Якщо позиція перших видається очевидною, то питання про логіку дій партійно-радянської номенклатури залишається

¹⁶ О. В. Гаман-Голутвіна, *Бюрократия или олигархия?*, „Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность” 2000, М.: МВШСЭН, 162-172.

відкритим. Якими мотивами вона керувалася, голосуючи за незалежність України? У прийнятті Акту про незалежність України виявилися зацікавленими не лише національно-демократичні сили, але й «прагматична» частина номенклатури, якій кортіло позбутися партійних пут і на повну потужність скористатися накопиченими за останні роки ресурсами. Відповідно, трансформації в середині цієї когорти номенклатури відбувалися у таких напрямках як капіталізація, департизація та деідеологізація, демократизація (псевдодемократизація) та кооптація частини найбільш конформістських членів опозиції.

По-перше, варто погодитися зі С. Кульчицьким, на думку якого радянській номенклатурі стало вкрай небезпечно залишатися в партії. Вона перестала приносити дивіденди, тому що втратила державний статус¹⁷. Найбільш далекоглядні представники партійної номенклатури ще напередодні виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад збагнули необхідність (точніше, вигідність) зміни партійного крісла на радянське. Тому вони легко відцуралися від тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в Компартії. Подібною була ситуація і для корпусу директорів різноманітних промислових і господарських підприємств та кооперативів, переважна більшість яких хоча й була вихідцями з партії та її «призначенцями», проте в умовах, коли приватизація ставала реальністю, Компартія залишалася для них «вуздечкою», що не дозволяла перетворитися на повноправних власників.

По-друге, перемога Б. Єльцина однозначно вказувала на те, що в країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-радянської номенклатури УРСР були мало

¹⁷ С. Кульчицький, *Політична еліта в радянській і незалежній Україні*, „День” 11 серпня 2001, 143. Електронний ресурс: www.day.kiev.ua/64521 (режим доступу: 16.05.2017).

прогнозовані. І лише відокремлення України від СРСР давало можливість номенклатурним колам утримати ситуацію в республіці під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві.

І, по-третє, процес суверенізації, який набирає обертів у республіці давав зрозуміти вищому ешелону партійно-державної номенклатури, що якщо вона не повернеться обличчям до громадськості та не візьме ініціативу у свої руки, то це зробить інша політична сила. Отже, виникала загроза втрати політичної та економічної влади. Тому прийняття Акту про незалежність України було компромісом з обопільним інтересом. Щоправда інтереси національно-демократичних сил мали здебільшого ідейний характер, натомість колишня номенклатура керувалася цілком матеріальними міркуваннями.

Звісно не можна знімати з рахунків і ту обставину, що сплеск національної свідомості кінця 80 – початку 90-х рр. міг зачепити й номенклатурні прошарки, особливо враховуючи загострення ідеологічної кризи та деморалізації в партії. Проте з'ясування справжніх мотивів партійно-радянської номенклатури, а тим паче визначення відсотку номенклатурних кадрів, що керувалися національними ідеями, не видається можливим.

Крах правлячої партії, зміна політичного режиму і статусу України та перехід до розбудови нових державних структур мали б покласти початок зміні правлячих кіл. Проте чи відбулася зміна еліт в Україні та на пострадянському просторі? З приводу цього питання й досі точаться гострі дискусії, у ході яких окреслилися три основні підходи до цієї проблеми. Перша точка зору полягає у тому, що перехід від тоталітаризму до демократії супроводжується обов'язковою зміною еліт – тоталітаристської на демократичну, а партноменклатура КПРС зійшла

з політичної арени, проти неї і був спрямований головний удар демократичних перетворень.

Згідно другого підходу зміни еліт взагалі не відбулося: попередня, номенклатурна, в основному збереглася де-факто, лише перефарбувавши свій фасад – з партократичного на псевдodemократичний. Колишні партбоси просто пересіли у нові крісла, як наслідок виникла неономенклатура.

Третя думка зводиться до того, що зміна еліт – це лише видимість. І раніше комуністична номенклатура країною не керувала: заклики до світлого комуністичного майбутнього були лише ідеологічним прикриттям цілком реального панування бюрократично-чиновницької еліти. Вона ж продовжувала правити й після серпневого путчу, змінивши компартійну фразеологію на демократичну. Відчуження влади від народу збереглося. Більше того, перехідний період, коли старі антиринкові закони вже не працюють, а нові – ринкові – ще не створені або ще не працюють, для бюрократичної еліти – є найкращим часом, що дав їй такі права, про які вона раніше могла лише мріяти. Якщо прерогативою цієї еліти раніше була влада, то тепер вона доповнена власністю, що стало можливим у наслідок розгортання приватизації¹⁸.

На нашу думку, перший підхід не витримує критики. Головним аргументом проти нього слугують статистичні дані. За підрахунками російського соціолога О. Криштановської структура російської політичної влади середини 1990-х рр. була представлена абсолютною більшістю осіб, які раніше входили до номенклатури – біля 65%¹⁹;

¹⁸ Г. Ашин *Смена элит*, „Общественные науки и современность” 1995, 1, 47.

¹⁹ О. Крыштановская, *Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту*, „Общественные науки и современность” 1995, 1, 65.

за даними Г. Ашина – 70%²⁰. На теренах України партійно-радянська номенклатура також зберегла за собою значний відсоток владних крісел. Зокрема, в 90-х рр. вона мала відсоток присутності від 87% в Кабміні до 93% в РНБО, та від 74% серед голів парламентських комісій ВРУ першого скликання до 95% у ВРУ другого скликання²¹.

Другий і третій підходи мають суттєві раціональні зерна, але лише їхній синтез та деякі корективи дають можливість наблизитися до правильного розуміння процесів трансформації, що відбувалися у середині правлячого прошарку. Так, другий підхід, хоча й абсолютно правильно підкреслює конформізм колишніх номенклатурників, що дозволив їм зберегти політичну владу, але ігнорує не менш важливі економічні чинники. Третій – навпаки розглядає політичну та економічну владу у комплексі, проте перетворює її на прерогативу лише вищих номенклатурних щаблів, тоді як основним плацдармом руху нагору на початку 90-х рр. були другий та третій ранги номенклатури. Згідно статистичних даних близько третини пострадянської правлячої державної та політичної верхівки перебували у номенклатурі ЦК, а дві третини прийшли з посад заступників керівників, начальників підрозділів у міністерствах та відомствах, на підприємствах і т.д. І лише 16% прийшли до влади не маючи за плечима жодних адміністративних посад. На підставі цього вказані науковці визначили зміну влади 1991 р. як «революцію заступників або других осіб»: прийшовши до влади, вони, хоча й принесли «новий

²⁰ Г.К. Ашин, *Формы рекрутирования политических элит*, „Общественные науки и современность“ 1998, 3, 91.

²¹ В.В. Мороко, *Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990 – 2008 рр.)* „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету” 2008, Запоріжжя, 246.

погляд» на речі, але значною мірою сприяли збереженню і відтворенню номенклатурних зв'язків^{22 23}.

Дні серпневого путчу 1991 р. для партійно-радянської номенклатури УРСР стали визначальним часом, коли вирішувалася її подальша доля: «пан або пропав?» На думку В.Мороко, саме відсутність сталої та непереборної необхідності в побудові громадянського суспільства у більшості громадян УРСР дозволило представникам старої номенклатури безперешкодно знайти собі місце у владі²⁴. До цього варто додати також і ту обставину, що вони, прагнучи за будь-яку ціну зберегти владне становище, розірвали партійні пута та поклали кінець зв'язкам із непоступливими консерваторами, а також відкрили двері до влади найбільш конформістським представникам опозиційних сил. Це значною мірою зміцнило їхнє становище при владі та розколело опозицію. Отже, щоб не втратити владу в Україні, у серпні 1991 р. ця частина партійно-радянської номенклатури блискавично зорієнтувалася і на власний лад почала втілювати ідею незалежності²⁵.

Вітчизняна дослідниця еліти І.Голіяд хоча й не заперечує існування еліти в нашій державі, але наголошує, що їй притаманні наступні негативні риси: постноменклатурний характер, який в першу чергу проявляється в методах урядування країни, зрощення політичних і бізнесових структур, що зумовлює діяльність кланів, корумпованість, правовий нігілізм, непрозорість механізмів прийняття стратегічно важливих політичних рішень через домінування неформальних

²² Б. Головачев, Л. Косова, Л. Хахулина, *Новая российская элита: старые истоки на новом поле?*, „Мониторинг” 1995, 6.

²³ Мониторинг, 1996, 1.

²⁴ В.В. Мороко, *Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990 – 2008рр.)*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету” 2008, Запоріжжя, вип. 24, 245.

²⁵ Л. Мандзій, *Формування політичної еліти України (1991-1994 р.)*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету” 2008, Запоріжжя, вип. XXIV, 233.

інститутів, закритість від суспільства та відсутність відповідальності перед ним²⁶. Таким чином, генетичний зв'язок між партійно-радянською номенклатурою та сучасним політикумом є очевидним, причому він проявляється не лише у тому, що серед політичного істеблїшменту незалежної України залишився значний відсоток діячів з комуністичним минулим, але й у цілій низці номенклатурних традицій, які продовжують відігравати значну роль у політичних практиках українських можновладців. Серед них можна назвати такі як патрон-клієнтизм (земляцтва, непотизм), корумпованість, використання «телефонного права» тощо. Саме неформальні практики визначили відносно стійке становище старої партійно-радянської верхівки УРСР, дозволяючи уникати суттєвих змін шляхом попередження проникнення публічного контролю над системою та формалізації офіційних гасел.

Висновки. Підсумовуючи початки демократичного транзиту України та не претендуючи на вичерпність, можна виділити ключові фактори, що обумовили консервативний характер трансформацій, а відповідно, уповільненість та фрагментарність перетворень.

По-перше, розгортання демократичного транзиту в Україні не супроводжувалося зміною політичної еліти в Україні. Порівняно з державами, у яких демократичний транзит відбувався за ліберальною моделлю і де була здійснена люстрація (відсторонення від можливості займати посади у державному управлінні та місцевому самоврядуванні особам, які були причетні до утисків прав і свобод громадян в період панування комуністичної ідеології та влади) в Україні до влади прийшли колишні комуністи, які швидко «перефарбували свої фасади», змінивши марксистсько-ленінську риторику на націонал-демократичну.

²⁶ І. Голіяд, *Методологічні проблеми дослідження політичної еліти*, „Магістеріум”, вип. 10, Політичні студії, 2002, 7.

По-друге, демократичні сили так і не змогли консолідуватися та висунути єдиного кандидата у Президенти на вибори у грудні 1991 р. або ж сформувати дієву опозицію. Очевидно, це стало результатом відсутності досвіду легітимної політичної діяльності, адже серед українських націонал-демократів переважали колишні дисиденти, які здебільшого належали до творчої інтелігенції та не мали відношення до керівної та управлінської роботи. До того ж, можна погодитися з влучним висловом Р. Павленка, згідно якого «прагматичній номенклатурі» вдалося використати легітимзуючий потенціал національно-демократичного руху, залучивши до своїх лав деяких його представників, а до ідеологічної риторики – деякі їхні ідеї: відбулася дифузія між прагматичною частиною владної номенклатури і поміркованою частиною опозиції, що позбавило останню статусу «непримиренного борця». Отже, Україна була «катапультована» у незалежність разом з номенклатурою²⁷. С. Гантінгтон називає процеси такого характеру «пактом еліт». У силу зазначених процесів посткомуністичний перехідний період в українському суспільстві суттєво затягнувся.

По-третє, поряд з офіційною політикою, яка активно реформувалася наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., в УРСР, як і в Радянському Союзі загалом, існували неформальні інституції – комплекс неписаних «тіньових» норм, що формувався протягом тривалого часу не одним поколінням державної керівної верхівки та визначав (та продовжує визначати) моделі поведінки політикуму, приховані механізми мобільності еліти, взаємовідносини та практики в її середовищі. Якщо процеси, які відбуваються у формальних

²⁷ Р. Павленко, *Посткомуністична влада: сутність і метаморфози*, „Нова політика” 1997, 2, 11.

інститутах є керованими, то неформальні інституції пильно захищаються від публічного контролю та практично не піддаються реформуванню. На жаль, номенклатурні неформальні практики були екстрапольовані «новою-старою» елітою у політичні реалії незалежної України.

По-четверте, у суспільному житті сформувався ціннісний вакуум – ситуація, коли старі суспільні цінності були зруйновані, а нові – демократичні ще не були сформовані остаточно або ж не змогли закріпитися у суспільній свідомості. Згодом ціннісний вакуум породить таке явище, як ностальгія за радянським минулим. Це, з одного боку, дало змогу представникам колишньої партійно-радянської номенклатури зайняти головні крісла у незалежній Україні, а вже через декілька років після так званої департизації легітимізувати відновлення Комуністичної партії. З іншого ж – призвело до того, що демократичні цінності, які почали зароджуватися в українському суспільстві на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. не отримали міцної підтримки в суспільстві, поступившись місцем тяжінням до режиму «жорсткої руки». Україна ніби «зависла» на півдорозі до демократії, у ній вже у 1990-ті рр. виразно почали проявлятися ознаки швидкого формування неопатримоніального режиму²⁸. Цей реверс демонструє, що демократичному транзиту України не притаманна лінійність, а скоріше – хвилеподібність.

Демократичний транзит України триває й досі. На відміну від суспільно-політичних трансформацій кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., коли демократизація була ініційована згори та згодом набула антикомуністичного спрямування, сьогодні демократичні трансформації здійснюються здебільшого під тиском суспільства, яке прагне надати

²⁸ О. Радченко, *Демократичний...*

їм антиолігархічного характеру, але вже вкотре за період незалежності його спіткає проблема політичної еліти.

Literatura / Література / References

- Ашин, Г. К. (1995). Смена элит. Общественные науки и современность, 1.
- Ашин, Г. К. (1998). Формы рекрутирования политических элит. Общественные науки и современность, 3.
- Бабкіна, О. В. (2015). Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 17.
- Бахтырь, П. Т. (2006) Затеяники и жертвы перестройки. Х.: Каравелла.
- Вайнштейн, Г. И. (2010). Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна.
- Гаман-Голутвина, О. В. (2000). Бюрократия или олигархия? Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность (с. 162-172). М.: МВШСЭН.
- Голяд, І. (2002). Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. Магістеріум. Вип. 10. Політичні студії.
- Головачев, Б., Косова, Л., Хахулина, Л. (1995, 1996). Новая российская элита: старые истоки на новом поле? Мониторинг, №6.
- Даймонд, Л. Глобальная перспектива. Електронний ресурс: www.old.russ.ru/politics/meta/20000821_diamond.html (режим доступу 15.05.2017)
- Долженков, О. (2002). Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях. Людина і політика, 1, 3-8.
- Колодій, А. (2010). Траектория демократического перехода в Украине. Трансформация в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти, с. 23-38. Електронний ресурс: <http://www.political-studies.com/?p=570> (режим доступу 15.05.2017)
- Крыштановская, О. (1995). Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. Общественные науки и современность, 1, 65.
- Кульчицький, С. (2001). Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні. Політика і час, 8, 18.
- Кульчицький, С. (2001). Політична еліта в радянській і незалежній Україні. День, №143, Електронний ресурс: <http://www.day.kiev.ua/64521/> (режим доступу: 16.05.2017)
- Мандзій, Л. (2008). Формування політичної еліти України (1991-1994 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, вип. XXIV.
- Мороко, В.В. (2008). Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990-2008 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя.

- Мороко, В.В. (2008). Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990-2008рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, Вип.24.
- Павленко, Р. (1997). Посткомуністична влада: сутність і метаморфози. Нова політика, 2.
- Радченко, О. (2009). Демократичний транзит як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування, Науковий вісник «Демократичне врядування», Вип. 3, 65-72.
- Русначенко, А. (1998). Українська Гельсінська спілка. Декларація принципів. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років (с. 634-640). К.: Вид-во ім. О. Теліги.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.2, спр.1002, арк. 15-17.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.11, спр.2938, арк. 26.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.2, спр.1005, арк. 4-8.
- Шаповал, Ю.І. (2003). В.В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. Український історичний журнал, 1.
- Шубин, А. (2005). Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. М.: Вече.

To cite this chapter:

Kuzmenko, Y. (2019). The origins of democratic transition of Ukraine. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 186-209). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.